

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2015.002>

Tomasz Marcin Duchnowski
(Pomorska Wyższa Szkoła
Nauk Stosowanych w Gdyni)

Dyslokacja i skład niemieckiego XVII Korpusu Armijnego w latach 1890–1900

Słowa kluczowe: dyslokacja jednostek wojskowych na Pomorzu; organizacja wojska na Pomorzu w XIX i na początku XX wieku; XVII Korpus Armijny; 35 Dywizja; 36 Dywizja; Gdańsk; Grudziądz; Toruń; Słupsk; Prusy Zachodnie

Keywords: Deployment of military units in Pomerania; military organization in Pomerania in the 19th and at the beginning of the 20th century; XVII Army Corps; 35 Division; 36 Division; Gdańsk; Grudziądz; Toruń; Słupsk; West Prussia

W zakresie badań nad składem i dyslokacją jednostek niemieckiego XVII Korpusu Armijnego (XVII. Armeekorps) najważniejszym źródłem stały się dla mnie informacje zawarte w wydawanych przez Ministerstwo Wojny (Kriegsministerium) w poszczególnych latach: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für den aktiven Dienststand. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, sowie einem Anhang, enthaltend die Reserve-Offiziere der neuformierten Truppentheile. Nach dem Stande vom (...)* [od 1894 r.: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für (...). Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-offiziere. Nach dem Stande vom (...)*]¹.

¹ Zob. także: J. Centek, *Dyslokacja wojsk niemieckich na Pomorzu przed wybuchem I wojny światowej*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, pod red. A. Stachuli, Słupsk 2002, s. 7–18.

Przechodząc do genezy powstania XVII Korpusu, kilka słów należy poświęcić samej organizacji niemieckich lądowych sił zbrojnych². Otóż w omawianym okresie 1890–1900 podzielone one były na cztery kontyngenty: pruski, bawarski, wirtemberski i saski³. Pomimo iż formalnie wszystkie podlegały cesarzowi niemieckiemu, władcy trzech ostatnich krajów Rzeszy zachowywali pewną kontrolę nad swoimi wojskami, szczególnie w czasie pokoju⁴. W największym z nich, pruskim, znajdowały się dodatkowo siły zbrojne mniejszych krajów – w tym ziemie zamieszkałe w dużej mierze przez Polaków.

W Niemczech obowiązywała zasada terytorialnego poboru rekrutów. Całe państwo podzielone było na okręgi korpusów, których w latach 1890–1899 było siedemnaście, od 1899 r. do końca omawianego okresu (1900 r.) osiemnaście. Komisje rekrutacyjne w miarę możliwości starały się kierować rekrutów z danego okręgu do dyslokowanych na jego obszarze jednostek. Ten system w przypadku agresji militarnej miał zapewnić większą skuteczność w zakresie działań defensywnych, podejmowanych przez żołnierzy związanych emocjonalnie z bronionym terytorium. Wyjątek stanowiły najbardziej elitarne pułki gwardyjskie, do których rekrutowano z całego kraju. Również do pułków zlokalizowanych we wschodnich prowincjach Rzeszy, w związku z niewielkim zaludnieniem, kierowano żołnierzy z odleglejszych rejonów⁵. Z kolei w regimentach na

² Regulacje odnoszące się do spraw militarnych zawarte zostały w Konstytucji Rzeszy Niemieckiej z 1871 r. – *Gesetz, betreffend die Verfassung des Deutschen Reichs. Vom 16. April 1871*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt” Band 1871, Nr 16, s. 63–85. Szczegółowo precyzowała je ustawa z 2 maja 1874 r. (*Reichs-Militär-gesetz. Vom 2 mai 1874*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1874, Nr 15, s. 450–464), której treść była zmieniana na mocy wydawanych przez cesarza dekrétów.

³ Zob. akty prawne stanowiące podstawę prawną funkcjonowania poszczególnych kontyngentów i wzajemne porozumienia militarne: *den Bündnisvertrag zwischen dem Norddeutschen Bund und Bayern vom 23. November 1870, die Militärkonvention zwischen dem Norddeutschen Bund und Württemberg vom 21./25. November 1870, die Konventionen zwischen Preußen und Sachsen vom 7. Februar 1867, die Konventionen zwischen Preußen und den sonstigen Bundesstaaten*.

⁴ Największą, zagwarantowaną konstytucyjnie niezależność posiadała w czasie pokoju armia bawarska – w rękach władcy tego kraju spoczywała polityka kadrowa, w Monachium istniało odrębne ministerstwo wojny i sztab generalny, na detalach umundurowania figurowały odrębne godła – zob. W. Hostert, *Lüdenscheider Knopfbuch. I. Teil Uniformknöpfe. Im Frieden wie im Krieg*, Lüdenscheid 2005, s. 158–159 i 236–238.

⁵ D. E. Showalter (*Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Warszawa 2005, s. 232) odnotował, że w związku z brakami w zakresie rekrutacji, ponad dwie trzecie żołnierzy z I Korpusu (siedziba dowództwa w Królewcu) w 1914 r. pochodziło z Westfalii i Brandenburgii.

zachodzie służyło wielu młodych Prusaków, masowo udających się tam w poszukiwaniu lepszych perspektyw życiowych⁶. Zasada terytorialności w mniejszym stopniu stosowana też była w pułkach kawaleryjskich (szczególnie w armii pruskiej) niż w piechocie czy artylerii⁷.

Do 1890 r. Prusy Wschodnie i Zachodnie składały się przede wszystkim na okręg I Korpusu Armijnego, którego siedziba dowództwa zlokalizowana była w Królewcu (Königsberg). W tym czasie, w toku reorganizacji niemieckich sił zbrojnych, poprzez wydzielenie części zachodniej jego terytorium i wschodniej okręgu II Korpusu Armijnego powołano okręg XVII Korpusu Armijnego, podlegający I Inspekcji Armii (I *Armeeinspektion*)⁸. Utworzono także jego dwa związki taktyczne – 35. i 36. Dywizję (35., 36. *Division*). Całość, na początku kolejnego roku włączono do struktury organizacyjnej niemieckich sił zbrojnych⁹. Siedzibę sztabu Generalnego Dowództwa (*Generalkommando*) tego korpusu umiejscowiono w Gdańsku, od 1898 r. w reprezentacyjnej siedzibie przy ówczesnej ulicy Elisabethwall 1¹⁰. Pierwszym dowódcą XVII Korpusu został generał piechoty August von Lentze (dowodził w latach 1890–1902)¹¹.

⁶ O sytuacji takiej napisał M. Lengowski (*Na Warmii i w Westfalii. Wspomnienia*, Warszawa 1972, s. 112 i n.), który w 1891 r. wyjechał z rodzinnej warmińskiej wsi do pracy do Westfalii, gdzie został powołany do służby wojskowej.

⁷ Szerzej: H. F. W. Schulz, *Die Preußischen Kavallerie Regimenter 1913/1914*, Podzun–Pallas–Verlag 1985.

⁸ Datowany na 27 stycznia 1890 r., dekret zakładający zwiększenie od 1 kwietnia tego roku liczby korpusów do dwudziestu i ich okręgów do dziewiętnastu, stanowił podstawę powołania XVII KA – *Gesetz, betreffend Aenderungen des Reichs-Militärgesetzes vom 2. Mai 1874. Vom 27. Januar 1890*, [w:] „*Deutsches Reichsgesetzblatt*”, Band 1890, Nr 4, s. 7–8.

⁹ *Historia Gdańska*, pod red. E. Cieślaka, t. 4, cz. 2, Sopot 1998, s. 429.

¹⁰ Współcześnie budynek Rady Miasta Gdańska przy skrzyżowaniu ulic Wały Jagiellońskie i Hucisko.

¹¹ *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 922–923.

Fot. 1. Dawna siedziba dowództwa XVII Korpusu Armijnego w Gdańsku (ze zbiorów autora)

1. Skład i dyslokacja jednostek tego korpusu w 1890 r. przedstawiały się następująco¹²:

XVII Korpus Armijny – siedziba sztabu: Gdańsk (Danzig):

a) 35. Dywizja (35. Division) – Grudziądz (Graudenz)

– **69. Brygada Piechoty (69. Infanterie-Brigade)** – Grudziądz:

- Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski) [Infanterie-Regiment Graf Schwerin (3. Pommersches) Nr. 14] – dyslokacja: Grudziądz,

¹² *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für den aktiven Dienststand. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, sowie einem Anhang, enthaltend die Reserve-Offiziere der neuformirten Truppentheile. Nach dem Stande vom 1. April 1890*, red. Die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin 1890.

- Pułk Piechoty nr 141 (Infanterie-Regiment Nr. 141) – sztab (sz.), I, II batalion (baon) Grudziądz; III – Brodnica (*Strasburg in Westpreußen*),
- Komendantury Rejonowe: Sławno (Schlawe), Słupsk (Stolp), Chojnice (Konitz),
- **70. Brygada Piechoty (70. Infanterie-Brigade)** – Toruń (Thorn):
- Pułk Piechoty von Borcke nr 21 (4. Pomorski) [Infanterie-Regiment von Borcke (4. Pommersches) Nr. 21] – Toruń,
- Pułk Piechoty von der Marwitz nr 61 (8. Pomorski) [Infanterie-Regiment von der Marwitz (8. Pommersches) Nr. 61] – Toruń,
- Komendantury Rejonowe: Toruń, Grudziądz:
- **35. Brygada Kawalerii (35. Kavallerie-Brigade)** – Grudziądz:
- Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5 (Zachodniopruski) [Kürassier-Regiment Herzog Friedrich Eugen von Württemberg (Westpreußisches) Nr. 5] – sz., 1., 2., 4., 5. szwadrony (szw.) Grudziądz; 3. – Iława (Deutsch Eylau) [tymczasowo: sz., 1., 4., 5. szw. Prabuty (Riesenburg); 2. – Susz (Rosenberg i W. Pr.)],
- Pułk Ułanów von Schmidta nr 4 (1. Pomorski) [Ulanen-Regiment von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4] – Toruń,
- b) 36. Dywizja (36. Division)** – Gdańsk:
 - **71. Brygada Piechoty (71. Infanterie-Brigade)** – Gdańsk:
 - Pułk Grenadierów Króla Fryderyka I nr 5 (4. Wschodniopruski) (Grenadier-Regiment König Friedrich I [4. Ostpreußisches] Nr. 5) – Gdańsk,
 - Pułk Piechoty nr 128 (Infanterie-Regiment Nr. 128) – Gdańsk [II baon Gdańsk – Nowy Port (Neufahrwasser)],
 - Komendantury Rejonowe: Gdańsk, Starogard Gdański (Preußisch Stargard), Wejherowo (Neustadt in Westpreußen),
 - **72. Brygada Piechoty (72. Infanterie-Brigade)** – Iława:
 - Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański) (Infanterie-Regiment von Grolman [1. Posensches] Nr. 18) – Ostróda (Osterode),
 - Pułk Piechoty Grafa Dönhoffa nr 44 (7. Wschodniopruski) (*Infanterie-Regiment Graf Dönhoff* [7. Ostpreußisches] Nr. 44) – sz., I, II baon Iława; III – Działdowo (Soldau),
 - Komendantury Rejonowe: Ostróda, Iława, Malbork (Marienburg),
 - **36. Brygada Kawalerii (35. Kavallerie-Brigade)** – Gdańsk:

- Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 (1. Leib–Husaren- Regiment Nr. 1) – sz., 1., 2., 4., 5. szw. Gdańsk (4. szw. tymczasowo: Starogard Gdański; 5. Gdańsk – Wrzeszcz) 3. esk. Starogard Gdański,
 - Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski) (Husaren-Regiment Fürst Blücher von Wahlstatt [Pommersche] Nr. 5) – Słupsk (Stolp) (1. szw. tymczasowo w Sławnie),
- c) 17. Brygada Artylerii Polowej (17. Feldartillerie-Brigade) – Gdańsk:**
- Pułk Artylerii Polowej nr 35 (Feldartillerie-Regiment Nr. 35) – Grudziądz [dywizjon artylerii konnej (skrót: dyon art. konnej – niem. Reitende-Abteilung)¹³ tymczasowo: Kwidzyn (Marienwerder)],
 - Pułk Artylerii Polowej nr 36 (Feldartillerie-Regiment Nr. 36) – Gdańsk,
 - Kompanie Taborów XVII Korpusu (Train Compagnien XVII. A. K.) – Gdańsk,

2. Dodatkowo na szczeblu korpusu:

- Pomorski Batalion Strzelców nr 2 (Pommersches Jäger-Bataillon Nr. 2) – Chełmno (Culm),
- Pułk Artylerii Pieszej nr 11 (Fußartillerie-Regiment Nr. 11) – Toruń,
- Pomorski Batalion Pionierów nr 2 (Pommersches Pionier-Bataillon Nr. 2) – Toruń,

3. Dodatkowo dowództwu 36. Dywizji podlegał: Dom Inwalidów (Invalidenhaus) – Słupsk.

Na podstawie wcześniejszego opracowania można ustalić, iż tworzące XVII Korpus w 1890 r. oddziały i pododdziały taktyczne tuż przed jego utworzeniem posiadały garnizony w następujących miejscowościach i znajdowały się w składzie następujących związków taktycznych:

- Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski) – 8. Brygada Piechoty II Korpusu (siedziba sztabu Szczecin) – dyslokacja: sz. I, II, III baon Grudziądz; IV – Brodnica,
- Pułk Piechoty von Borcke nr 21 (4. Pomorski) – 8. Brygada Piechoty II Korpusu – dyslokacja: Toruń,
- Pułk Piechoty von der Marwitza nr 61 (8. Pomorski) – 8. Brygada Piechoty II Korpusu – dyslokacja: Toruń.
- Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5 (Zachodniopruski) – 9. Brygada Kawalerii V Korpusu (siedziba

¹³ Przydzielany w okresie pokoju pułkom artylerii polowej.

- sztabu Poznań) – dyslokacja: sz. 1., 3., 4. szw. Leszno (Lissa), 2. – Góra (Guhrau), 5. – Bojanowo,
- Pułk Ułanów von Schmidta nr 4 (1. Pomorski) – 4. Brygada Kawalerii II Korpusu – dyslokacja: Toruń,
 - Pułk Grenadierów Króla Fryderyka I nr 5 (4. Wschodniopruski) – 4. Brygada Piechoty I Korpusu – dyslokacja: Gdańsk,
 - Pułk Piechoty nr 128 – 4. Brygada Piechoty I Korpusu – dyslokacja: Gdańsk,
 - Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański) – 23. Brygada Piechoty VI Korpusu [siedziba sztabu: Wrocław (*Breslau*)] – dyslokacja: sz., I, III, IV baon Gliwice (*Gleiwitz*); II – Bytom (*Beuthen i. Db. Schles.*),
 - Pułk Piechoty Grafa Dönhoffa nr 44 (7. Wschodniopruski) – 3. Brygada Piechoty I Korpusu – dyslokacja: sz., I, II baon Iława; III – Działdowo,
 - Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 – 2. Brygada Kawalerii I Korpusu – dyslokacja: sz., 1., 2., 4., 5. szw.. Gdańsk (4. szw. tymczasowo: Starogard Gdański; 5. Gdańsk – Wrzeszcz) 3. – szw. Starogard Gdański,
 - Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski) – 3. Brygada Kawalerii II Korpusu – dyslokacja: sz., 2., 3., 5. szw. Słupsk, 1. – Sławno; 4. – Koszalin (Coeslin lub Köslin)¹⁴,
 - Kompanie Taborów XVII Korpusu – dwie kompanie z Wschodniopruskiego Batalionu Taborów nr 1 – I Korpus – dyslokacja: Królewiec; 3. kompania z *Magdeburgskiego Batalionu Taborów nr 4 (Magdeburger Train Bataillon Nr. 4)* – IV Korpus (siedziba sztabu: Magdeburg) – dyslokacja: Magdeburg,
 - Pomorski Batalion Strzelców nr 2 – na szczeblu II Korpusu – dyslokacja: Chełmno,
 - Pułk Artylerii Pieszkiej nr 11 – na szczeblu II Korpusu – dyslokacja: Toruń,
 - Pomorski Batalion Pionierów nr 2 – na szczeblu II Korpusu – dyslokacja: Toruń.

Z wykazu wynika, że w składzie nowo utworzonego XVII Korpusu znalazły się jednostki przyporządkowane wcześniej korpusom: II (liczba oddziałów lub samodzielnych pododdziałów: 8), I (5), IV (1), V (1), VI (jedna kompania) – dodatkowo w 1890 r. utworzono trzy nowe pułki, których nie wymienia wcześniejsze źródło, od razu przyporządko-

¹⁴ W cytowanym zestawieniu występuje nazwa miasta: Coeslin.

wane dowództwu omawianego związku taktycznego: Pułk Piechoty nr 141, Pułk Artylerii Polowej nr 35, Pułk Artylerii Polowej nr 36. Jeśli chodzi o dyslokację, to w 1890 r. częściowo (niektóre pododdziały) lub całkowicie zmieniły ją:

- Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski),
- Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5 (Zachodniopruski),
- Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański),
- Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski),
Kompanie Taborów XVII Korpusu.

W sumie w 1890 r. w skład korpusu wchodziło: osiem pułków piechoty (plus jeden samodzielny batalion), cztery pułki kawalerii, dwa pułki artylerii polowej i jeden pieszej – dodatkowo kompanie taborów (jednostki pomocnicze) i batalion pionierów (inżynieryjne)¹⁵.

W 1891 r. zaszły niewielkie zmiany w zakresie dyslokacji i nazw jednostek przyporządkowanych 17. Brygadzie Artylerii Polowej¹⁶:

- Pułk Artylerii Polowej nr 35 – sz. I, II dyon Grudziądz; III – Kwidzyn; dyon art. konnej Hawa [wcześniej: Grudziądz (dywizjon artylerii konnej tymczasowo w Kwidzynie)],
- Pułk Artylerii Polowej nr 36 – sz. I, II, IV dyon Gdańsk; III – Starogard Gdański – zmiana w zakresie dyslokacji (wcześniej tylko w Gdańsku),
- Batalion Taborów nr 17 (Train-Bataillon Nr. 17) – zmiana nazwy (wcześniej jako: Kompanie Taborów XVII Korpusu),

W 1892 r. nie zaszły istotne zmiany w zakresie dyslokacji i składu jednostek XVII Korpusu¹⁷. W 1893 r. Dom Inwalidów został przeniesiony na

¹⁵ Zgodnie z dekretem z dnia 15 lipca 1890 r. (*Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 15. Juli 1890*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1890, Nr 23, s. 140) od 1 października 1890 do 31 marca 1894 r. armia niemiecka na stopie pokojowej miała liczyć 486 983 żołnierzy (z podoficerami, bez jednorocznych ochotników) zgrupowanych w pododdziałach: piechoty (538 batalionów), kawalerii (465 szwadronów), artylerii polowej (434 baterie), artylerii pieszej (31 batalionów), pionierów (20 batalionów), taborowych (21 batalionów).

¹⁶ Na podstawie: *Rang und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für 1891. Mit den Anciennetäts – Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere (...). Nach dem Stande vom 1. April 1891 (...)*.

¹⁷ *Rang und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für 1892. Mit den Anciennetäts – Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere (...). Nach dem Stande vom 1. April 1892 (...)*.

szczebel całego korpusu¹⁸. W 1894 r. przy niektórych pułkach odnotowano nowe pododdziały¹⁹. W składach wszystkich pułków piechoty uwzględniono IV półbataliony²⁰. W Pułku Artylerii Polowej nr 35 – 4. dywizjon dyslokowany w Grudziądzu.

W 1895 r. skład i dyslokacja jednostek całego XVII Korpusu przedstawiały się następująco²¹:

1. XVII Korpus Armijny – Gdańsk:

a) 35. Dywizja – Grudziądz:

– **69. Brygada Piechoty – Grudziądz:**

- Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski) – Grudziądz,
- Pułk Piechoty nr 141 – sz., I, II, IV²² baon Grudziądz; III – Brodnica,
- Komendantury Rejonowe: Sławno, Słupsk, Chojnice,

– **70. Brygada Piechoty – Toruń:**

- Pułk Piechoty von Borcke nr 21 (4. Pomorski) – Toruń,
- Pułk Piechoty von der Marwitza nr 61 (8. Pomorski) – Toruń,
- Komendantury Rejonowe: Toruń, Grudziądz,

– **35. Brygada Kawalerii – Grudziądz:**

- Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5 (Zachodniopruski) – sz., I, II, IV, V esk. Prabuty; III – Iława (tymczasowo II – Susz),
- Pułk Ułanów von Schmidta nr 4 (1. Pomorski) – Toruń,

¹⁸ *Rang und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für 1893. Mit den Anciennetäts – Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere (...). Nach dem Stande vom 1. April 1893 (...).*

¹⁹ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1894. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere. Nach dem Stande vom 20. Mai 1894, red. Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin 1894.*

²⁰ Dodatkowe półbataliony dołączyły już w październiku 1893 r. na mocy aktu prawnego z dnia 3 sierpnia 1893 r. artykuł I §. 2 (*Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 3. August 1893*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1893, Nr 30, s. 233.), zakładającego wzrost liczby żołnierzy do 479 229 szeregowych (średnia roczna liczba wszystkich żołnierzy do stopnia *Obergefreiter*) i pododdziałów: piechoty (tak jak wcześniej 538 batalionów i dodatkowe 173 półbataliony w całej armii), artylerii polowej (z 434 do 494 baterii) artylerii pieszej (z 31 do 37 batalionów), pionierów (z 20 do 23 batalionów) – ponadto utworzono nowe bataliony kolejowe.

²¹ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1895 (...). Nach dem Stande vom 1. Mai 1895 (...).*

²² W rocznikach oficerskich czwarte półbataliony opisywane są tak samo jak całe bataliony, dopiero ze spisów oficerów przyporządkowanych ich kompaniom wynika, że liczyły one po dwie kompanie zamiast standardowych czterech.

b) 36. Dywizja – Gdańsk:– **71. Brygada Piechoty** – Gdańsk:

- Pułk Grenadierów Króla Fryderyka I nr 5 (4. Wschodniopruski) – sz. I, II, IV baon Gdańsk; baon fizylierów Gdańsk – Nowy Port,
- Pułk Piechoty nr 128 – Gdańsk (II baon Gdańsk – Nowy Port),
- Komendantury Rejonowe: Gdańsk, Starogard Gdański, Wejherowo,

– **72. Brygada Piechoty** – Ława:

- Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański) – Ostróda,
- Pułk Piechoty Grafa Dönhoffa nr 44 (7. Wschodniopruski) – sz., I, II, IV baon Ława; III – Działdowo,
- Komendantury Rejonowe: Ostróda, Ława, Malbork,

– **36. Bryg. Kawalerii** – Gdańsk:

- Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 – Gdańsk – Wrzeszcz (do 1. października 1895 r.: sz., 1., 2., szw. Gdańsk; 3., 4. szw. – Starogard Gdański²³),
- Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski) – Słupsk (1. szw. tymczasowo w Sławnie),

c) 17. Brygada Artylerii Polowej – Gdańsk:

- Pułk Artylerii Polowej nr 35 – sz., I, II, IV dyon Grudziądz; III – Kwidzyn; dyon art. konnej Ława,
- Pułk Artylerii Polowej nr 36 – sz., I, II, IV dyon Gdańsk; III – Starogard Gdański,
- Batalion Taborów nr 17 – Gdańsk – Wrzeszcz.
- Na szczeblu korpusu:
- Pomorski Batalion Strzelców nr 2 – Chełmno,
- Pułk Artylerii Pieszej nr 11 – Toruń,
- Pułk Artylerii Pieszej nr 15 (Fußartillerie-Regiment Nr. 15) – sz., I baon Toruń; II – Grudziądz²⁴,
- Pomorski Batalion Pionierów nr 2 – Toruń,
- Dom Inwalidów – Słupsk.

W 1895 r. do składu korpusu dołączył nowo utworzony Pułk Artylerii Pieszej nr 15. Od 1 października cały 1. Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 znajdować się miał w Gdańsku – Wrzeszczu. W zakresie składu i ogólnej dyslokacji pozostałych jednostek XVII Korpusu nie zaszły istotne zmiany. Cytowane źródło wyszczególnia jedynie przemieszczenie się niektórych

²³ 5 szwadron: Gdańsk – Wrzeszcz.

²⁴ W składzie niemieckich pułków artylerii pieszej w miejsce oddziałów (Abteilung) funkcjonujących w artylerii polowej znajdowały się bataliony (Bataillone).

oddziałów lub pododdziałów do innych dzielnic Gdańska. Na przykład Batalion Taborów nr 17 umieszczono w Gdańsku – Wrzeszczu (Wrzeszcz włączono do miasta w 1814 r.), podczas gdy wcześniejsze wykazy odnotowują jedynie Gdańsk jako miejsce jego dyslokacji. Takie uszczegółowienie ma zapewne związek z budową nowych koszar w danej dzielnicy i podkreślenie przeniesienia do nich odnotowanych jednostek.

W sumie w 1895 r. w skład korpusu wchodziło: osiem pułków piechoty (plus jeden samodzielny batalion), cztery pułki kawalerii, dwa pułki artylerii polowej i dwa pieszej – dodatkowo dwa bataliony: pionierów i taborowy. **Do kwietnia 1896 r. nie zaszły zmiany w zakresie składu i dyslokacji jednostek XVII Korpusu**²⁵.

W 1897 r. na szczeblu 35. Dywizji utworzono nową brygadę piechoty z siedzibą sztabu w Toruniu. Skład i dyslokacja oddziałów tego związku taktycznego przedstawiały się następująco²⁶:

- 87. Brygada Piechoty (87. Infanterie – Brigade):
 - Pułk Piechoty nr 175 (Infanterie-Regiment Nr. 175) – Grudziądz (II baon tymczasowo w Ostródzie),
 - Pułk Piechoty nr 176 (Infanterie-Regiment Nr. 176) – Toruń (I baon tymczasowo w Gdańsku).

Ponieważ obydwa wymienione pułki piechoty nie figurują we wcześniejszych opracowaniach, można wysnuć wniosek, że utworzono je na bazie czwartych półbatalionów innych pułków piechoty, których nie odnotowują już roczniki oficerskie z tego roku²⁷.

Dodatkowo na szczeblu korpusu umieszczono: Oddział Strzelców Konnych XVII Korpusu (Detachment *Jäger zu Pferde* des XVII AK) od 1 października 1897 r. przydzielony 1. Pułkowi Przybocznych Huzarów nr 1 – Gdańsk – Wrzeszcz (prawdopodobna dyslokacja²⁸).

²⁵ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1896 (...). Nach dem Stande vom 24. April 1896 (...).*

²⁶ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1897 (...). Nach dem Stande vom 4. Mai 1897 (...).*

²⁷ Na mocy dekretu z 28 czerwca 1896 r. od 1 kwietnia 1897 r. cała armia niemiecka miała liczyć: 624 bataliony piechoty, 465 szwadronów kawalerii, 494 baterie artylerii polowej, 37 batalionów artylerii pieszej, 23 bataliony pionierów, 7 batalionów jednostek kolejowych, 21 batalionów taborowych – *Gesetz, enthaltend Aenderungen des Gesetzes, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres, vom 3. August 1893. Vom 28. Juni 1896*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1896, Nr 17, s. 179–180.

²⁸ Dyslokacji jednostki nie wyszczególniono w spisie.

W 1898 r. – Oddział Zaprzęgów (Bespannungs-Abteilung) Batalionu Taborów nr 17 dyslokowano w Toruniu²⁹. W 1899 r. w składzie i dyslokacji omawianego korpusu nastąpiły zmiany³⁰: cały Pułk Piechoty nr 175 rozlokowano w Grudziądzu³¹, do składu 72. Brygady Piechoty dołączył Pułk Piechoty nr 152 (Infanterie-Regiment Nr. 152) przeniesiony z 76. Brygady Piechoty IV Korpusu (siedziba sztabu: Magdeburg – dyslokacja w 1898 r.: sz., I. baon Magdeburg, II. Zerbst) – dyslokowany w 1899 r. w Hławie (II. baon tymczasowo w Ostródzie). Ponadto w spisie jednostka Strzelców Konnych XVII Korpusu określana jest terminem: szwadron (Eskadron)³².

W tym samym roku w składzie XVII Korpusu (podobnie jak innych) nastąpiły istotne zmiany dotyczące przede wszystkim jednostek artyleryjskich³³. Przytacza je suplement datowany na 6 października 1899 r.³⁴ I tak na szczęblu 35. Dywizji utworzono 35. Brygadę Artylerii Polowej (35. Feldartillerie-Brigade) z siedzibą sztabu w Grudziądzu w składzie:

- Pułk Artylerii Polowej nr 35 – dyslokacja: sz. i II dyon Hława; I – Grudziądz,
- Pułk Artylerii Polowej nr 71 (*Feldartillerie-Regiment Nr 71*) – dyslokacja: sz. I I dyon Grudziądz; II – Kwidzyn.

Pierwszy z wymienionych pułków wcześniej znajdował się w składzie 17. Brygady Artylerii Pieszej tego samego korpusu. W związku z przesunięciem nastąpiła również zmiana dyslokacji jego pododdziałów i samego sztabu³⁵, a także zmniejszenie liczby jego dywizjonów. Drugi z przytoczo-

²⁹ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1898 (...). Nach dem Stande vom 1. Mai 1898 (...).*

³⁰ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1899 (...). Nach dem Stande vom 2. Mai 1899 (...).*

³¹ Wcześniej II batalion tymczasowo w Ostródzie.

³² Wcześniej jako oddział (Detachment)

³³ Wydany 25 marca 1899 akt prawny zakładał coroczne podnoszenie średniej liczby żołnierzy na stopie pokojowej, która w 1903 r. osiągnąć miała 495 500 szeregowych. Miała ona zostać utrzymana do 31 marca 1904 r. W tym czasie liczba jednostek miała wynosić: w piechocie – 625 batalionów, kawalerii – 482 szwadrony, artylerii polowej – 574 baterie, artylerii pieszej – 38 batalionów, pionierach – 26 batalionów, jednostkach komunikacyjnych (*Verkehrstruppen*) – 11 batalionów i taborowych – 23 bataliony. W porównaniu z poprzednim dekretem widać wyraźny zakładany wzrost liczby baterii artylerii polowej (aż o 80) – *Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 25. März 1899*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1899, Nr 11 s. 213–214.

³⁴ *Nachtrag zur Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1899 (...). Nach dem Stande vom 6. Oktober 1899 (...).*

³⁵ Wcześniej: sztab, I., II., IV. dyon Grudziądz; III. – Kwidzyn, dyon art. konnej – Hława.

nych regimentów został zapewne utworzony w 1899 r., gdyż nie figuruje we wcześniejszych zestawieniach.

Na szczeblu 36. Dywizji zmieniono numer 17. Brygady Artylerii Polowej na 36. (36. Feldartillerie-Brigade). Skład tego związku taktycznego prezentował się następująco:

- Pułk Artylerii Polowej nr 36 – dyslokacja: Gdańsk,
- Pułk Artylerii Polowej nr 72 (Feldartillerie-Regiment Nr. 72) – sz. i II dyon Gdańsk; I – Starogard Gdański,
- Pierwszy z regimentów – wcześniej w składzie 17. Brygady Artylerii Polowej – w całości dyslokowano w Gdańsku³⁶. Drugi, utworzono zapewne w 1899 r.³⁷

Oprócz tego zmiana dotyczyła Batalionu Taborów nr 17, który został wyłączony z 17. Brygady Artylerii Polowej i umieszczony na szczeblu całego korpusu.

Dnia 7 maja 1900 r. skład i dyslokacja jednostek całego XVII Korpusu przedstawiała się następująco³⁸:

1. XVII Korpus Armijny – Gdańsk:

a) 35. Dywizja – Grudziądz:

- **69. Brygada Piechoty – Grudziądz:**
 - Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski) – Grudziądz,
 - Pułk Piechoty nr 141 – sz., I, II baon Grudziądz; III Brodnica,
 - Komendantury Rejonowe: Sławno, Słupsk, Chojnice,
- **70. Brygada Piechoty – Toruń:**
 - Pułk Piechoty von Borcke nr 21 (4. Pomorski) – Toruń,
 - Pułk Piechoty von der Marwitza nr 61 (8. Pomorski) – Toruń,
 - Komendantury Rejonowe: Toruń, Grudziądz,
- **87. Brygada Piechoty – Toruń:**
 - Pułk Piechoty nr 175 – Grudziądz,
 - Pułk Piechoty nr 176 – Toruń (I baon tymczasowo w Gdańsku – Nowym Porcie),
- **35. Brygada Kawalerii – Grudziądz:**
 - Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5 (Zachodniopruski) – sz., 1., 2., 4., 5. szw. Prabuty; 3. – Iława (tymczasowo: 2. Susz),
 - Pułk Ułanów von Schmidt nr 4 (1. Pomorski) – Toruń,

³⁶ Wcześniej III dywizjon w Starogardzie Gdańskim.

³⁷ Brak we wcześniejszych zestawieniach.

³⁸ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1900 (...). Nach dem Stande vom 7. Mai 1900 (...).*

– **35. Brygada Artylerii Polowej** – Grudziądz:

- Pułk Artylerii Polowej nr 35 – sz. i II dyon Iława; I – Grudziądz,
- Pułk Artylerii Polowej nr 71 – sz. i I dyon Grudziądz; II – Kwidzyn,

b) 36. Dywizja – Gdańsk:

– **71. Brygada Piechoty** – Gdańsk:

- Pułk Grenadierów Króla Fryderyka I nr 5 (4. Wschodniopruski) – Gdańsk³⁹,
- Pułk Piechoty nr 128 – Gdańsk,
- Komendantury Rejonowe: Gdańsk, Starogard Gdański, Wejherowo,

– **72. Brygada Piechoty** – Iława:

- Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański) – Ostróda,
- Pułk Piechoty Grafa Dönhoffa nr 44 (7. Wschodniopruski) – sz., I, II, baon Iława; III – Działdowo,
- Pułk Piechoty nr 152 – Iława (II baon tymczasowo w Ostródzie),
- Komendantury Rejonowe: Ostróda, Iława, Malbork,

– **36. Bryg. Kawalerii** – Gdańsk:

- Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 – Gdańsk – Wrzeszcz,
- Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski) – Słupsk (1. szw. tymczasowo w Sławnie),

– **36. Brygada Artylerii Polowej** – Gdańsk:

- Pułk Artylerii Polowej nr 36 – Gdańsk,
- Pułk Artylerii Polowej nr 72 – sz. i II dyon Gdańsk; I – Starogard Gdański,

2. Na szczeblu korpusu:

- Pomorski Batalion Strzelców nr 2 – Chełmno,
- Eskadra Strzelców Konnych XVII Korpusu – Gdańsk – Wrzeszcz,
- Pułk Artylerii Pieszej nr 11 – Toruń,
- Pułk Artylerii Pieszej nr 15 – sz. i I baon – Toruń; II – Grudziądz,
- Pomorski Batalion Pionierów nr 2 – Toruń (od 1 października 1900 r. ze Szczecina)⁴⁰,
- Batalion Taborów nr 17 – Gdańsk – Wrzeszcz; Oddział Zaprzęgów – Toruń,
- Dom Inwalidów – Słupsk.

W 1900 r. nie zaszły istotne zmiany w zakresie składu i dyslokacji jednostek XVII Korpusu. W tym czasie tworzyło go: jedenaście pułków piechoty (plus jeden samodzielny batalion), cztery pułki kawalerii (plus jeden

³⁹ Nie wyszczególniono batalionu fizylierów w Gdańsku – Nowym Porcie.

⁴⁰ Prawdopodobnie tymczasowo przebywał w Szczecinie.

samodzielny szwadron), cztery pułki artylerii polowej i dwa pieszej – dodatkowo dwa bataliony: pionierów i taborowy.

Z przytoczonych zestawień wynika, że najczęściej oddziałów i pododdziałów XVII Korpusu dyslokowanych było pod koniec XIX w. w dużych miastach Prus Zachodnich: Gdańsku, Grudziądzu i Toruniu⁴¹. W nich też funkcjonowały sztaby dowództw: dywizji i brygad (dodatkowo sztab 72. Brygady Piechoty zlokalizowany był w niewielkiej Iławie). Niektóre jednostki wojskowe umiejscowione były na obszarze Prus Wschodnich (np. w Ostródzie). Takie rozmieszczenie wojsk miało związek z planami wojennymi Niemiec, zakładającymi wzrost potęgi militarnej Rosji i możliwość jej zbrojnego wystąpienia po stronie Francji. Ponieważ w przypadku podjęcia zdecydowanych działań na zachodzie obawiano się pojawienia wojsk rosyjskich na wschodnim teatrze zmagania, w planach obronnych przewidywano obronę dolnego odcinka rzeki Wisły stanowiącej główną przeszkodą terenową w tej części Niemiec. Z tego powodu w drugiej połowie XIX i na pocz. XX w. w miastach położonych w pobliżu tej arterii wodnej, wznoszone były nowe – lub modernizowane stare – obiekty o charakterze obronnym. Tym samym okręg omawianego korpusu posiadał specjalne znaczenie w systemie obronnym Niemiec – przełamanie jego obrony otwierało bowiem przeciwnikowi drogę na Berlin⁴².

Nadmorski Gdańsk posiadał wybudowane w przeciagu XIX w. obiekty fortyfikacyjne zlokalizowane m.in. na Górze Gradowej, Biskupiej Górze, a także w Wisłoujściu i tzw. Kolonii Anielinki. Pod koniec XIX w. były one już jednak przestarzałe, w związku z czym prowadzono na nich prace modernizacyjne⁴³. Z kolei umocnienia grudziądzkie, powstały w związku ze wzniesieniem tu w latach 1876–1878 mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę. Zasadnicze prace nad budową potężnego zespołu umocnień przed-

⁴¹ Zob. także: W. Keil, *Neumanns Orts-Lexikon des Deutschen Reichs, Ein geographisch-statistisches Nachschlagebuch für deutsche Landeskunde, Dritte, neu bearbeitete und vermehrte Auflage*, Leipzig–Wien (Bibliographisches Institut) 1894.

⁴² Szerzej: J. Jędrzyński, *Główne problemy badań nad niemieckim planowaniem wojennym przed 1914 rokiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2, s. 75–95.

⁴³ Zob. K. Biskup, *Fort Grodzisko – rys historyczny*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej*, pod red. P. Molskiego, Gdańsk 1998; K. Biskup, J. Dąbrowski, *Biskupia Góra – krótka historia*, [w:] *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, t. 1, Gdańsk 2002.

mościa trwały od 1889⁴⁴ do 1903 r.⁴⁵ Najpotężniejszą twierdzą w Prusach Zachodnich był jednak Toruń zlokalizowany nad Wisłą, w odległości zaledwie około 10 km od granicy z Rosją⁴⁶. Jego fortyfikacje stanowiły południowy filar twierdz zabezpieczających przeprawy przez tę rzekę⁴⁷. Służbę w fortach twierdz pełniły wydzielone ze składu jednostek liniowych pododdziały. Ponieważ ten charakter służby w XVII Okręgu Korpusu uważano za najcięższy, oddelegowaniem do twierdz zastraszano niesubordynowanych żołnierzy służby zasadniczej⁴⁸.

Fot. 2. Koszary artyleryjskie w Toruniu (ze zbiorów autora)

Lata 90. XIX w. to również okres intensywnego wznoszenia nowoczesnych koszar w obu częściach Prus. O ich funkcjonalności świadczy dodat-

⁴⁴ Data wydania decyzji o wzniesieniu umocnień przedmościa w Grudziądzu.

⁴⁵ W późniejszych latach prowadzono ich rozbudowę, która jednak w niewielkim stopniu zmodyfikowała powstały wcześniej układ – szerzej: J. Stankiewicz, *Twierdza Grudziądzka*, „Rocznik Grudziądzki” 1970, t. 5–6, s. 125–209; J. Franczak, W. Grabowski, P. Nowiński, M. Żebrowski, *Twierdza Grudziądz. Monografia*, Grudziądz 2010.

⁴⁶ Odległość od południowych fortów.

⁴⁷ Szerzej: K. Biskup, *Twierdza fortowa Toruń – obwód wewnętrzny 1877–1914*, „Fortyfikacja” 1998, t. 5, cz. 1; J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń*, „Zapiski Historyczne” 1972, z. 4, 1973, z. 1 i 4, 1978, z. 4; M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, *Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX w. Dokumenty*, Toruń 2001.

⁴⁸ Informację taką zawarł w swoich wspomnieniach: A. Nowakowski, *Z koszar niemieckich 176 Regimentu Piechoty Pruskiej w Toruniu nad Wisłą*, Warszawa 1905, s. 142–143.

kowo fakt ich późniejszego wykorzystywania przez inne wojska. W okresie, w którym je budowano, pomyślano o słabiej od oficerów uposażonych finansowo podoficerach, dla których wydzielano w ich obrębie oddzielne mieszkania. W obrębie koszar powstawały też miejsca o charakterze kulturalno-rozrywkowym⁴⁹. Wśród nich kasyna, z których chyba najefektowniej wyposażone było zlokalizowane w garnizonie wrzeszczańskim – miejscu stacjonowania 1. Pułku Przybocznych Huzarów nr 1 (od 1901 r. także nr 2). Jego tzw. Salę Królewską ozdobiono wieloma obrazami, w tym namalowanymi przez Wojciecha Kossaka na zamówienie cesarza Wilhelma II scenami z historii regimentu: *Czarni huzarzy pruscy pod Düsseldorf w 1758*, *Szarża huzarów pruskich na baterię rosyjską pod Gross Jägersdorf w 1757* i *Walka o sztandar w bitwie pod Heilsbergiem w 1807*⁵⁰.

Pomimo że struktury XVII Korpusu tworzone były od 1890 r., w jego skład wchodziło wiele pułków szczyjących się: odległymi datami sformowania – licznymi, odbytymi kampaniami wojennymi – oraz znanymi dowódcami. Z pośród wymienionych w 1899 r. za najbardziej renomowany uchodził: 1. Pułk Przybocznych Huzarów nr 1 (1. Leib – Husaren – Regiment Nr. 1), który swoją genezą sięgał 1741 r., gdy z rozkazu króla Fryderyka II (1740–1786) utworzono 5. Pułk Huzarów, po pewnym czasie dodatkowo nazwany Pułkiem Czarnych Huzarów (Regiment Schwarze Husaren) – od charakterystycznych uniformów wykonanych z czarnego sukna. W 1808 r. pułk ten podzielono na 1. i 2. Pułk Przybocznych Huzarów. W ten sposób oba oddziały miały wspólny rodowód, który sięgał do sukcesów 5. Pułk Huzarów odniesionych w wojnach z lat 1741–1808⁵¹.

Również odległą historią szczycił się Pułk Huzarów Księcia Blüchera von Wahlstatt nr 5 (Pomorski), sformowany w 1758 r. W regimencie tym służył sam Gebhard Leberecht von Blücher (1742–1819) – jeden z najbardziej zasłużonych dowódców pruskich okresu wojen napoleońskich, którego za zasługi w bitwie pod Lipskiem (1813) mianowano feldmarszałkiem⁵². Także Pułk Kirasjerów Księcia Wirtembergii Fryderyka Eugeniusza nr 5

⁴⁹ Tematyka kulturalnego oddziaływania niemieckich instytucji wojskowych (np. w zakresie budowy kościołów garnizonowych), dowódców (ich udział w życiu kulturalnym miasta) czy szeregowych żołnierzy (wykorzystanie ich umiejętności muzycznych lub malarskich w przestrzeni publicznej) w miejscowościach Prus Wschodnich i Zachodnich nie została dotychczas w Polsce dostatecznie omówiona.

⁵⁰ *Encyklopedia Gdańska...*, s. 486 i 488.

⁵¹ Szerzej: G. Voigt, *Deutschlands Heere bis 1918. Ursprung und Entwicklung der einzelnen Formationen*, cz. 7, Osnabrück 1986, s. 34 i n.; A. Mackensen, *Das 1. Leib-Husaren-Regiment Nr. 1.*, Berlin 1891.

⁵² R. Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2001, s. 81–82.

(Zachodniopruski) genezą swego powstania sięgał XVIII w. Z kolei Pułk Ułanów von Schmidta nr 4 (1. Pomorski) sformowano po raz pierwszy w 1815 r.⁵³

Jeśli chodzi o pułki piechoty, to poza Pułkiem Grenadierów Króla Fryderyka I nr 5 (4. Wschodniopruskim) z Gdańska sięgającego datą swego sformowania 1689 r.⁵⁴, większość powstała dopiero w XIX stuleciu. Chronologicznie przed utworzeniem XVII Korpusu powstały: Pułk Piechoty Grafa Schwerina nr 14 (3. Pomorski) (data utworzenia 1813 r.)⁵⁵, Pułk Piechoty von Grolmana nr 18 (1. Poznański)⁵⁶ (1813 r.), Pułk Piechoty von Borcke nr 21 (4. Pomorski) (1815 r.), Pułk Piechoty von der Marwitz nr 61 (8. Pomorski) (1860 r.), Pułk Piechoty Grafa Dönhoffa nr 44 (7. Wschodniopruski) (1860 r.)⁵⁷, Pułk Piechoty nr 128 (1881 r.)⁵⁸. Pozostałe pułki piechoty o numerach: 141, 152⁵⁹, 175, i 176 powołano w toku formowania XVII Korpusu w latach 1890–1897. W 1881 r. powstał Pułk Artylerii Pieszej nr 11, pozostałe pułki artylerii: pieszej nr 15 i polowej nr 35 i 36 w latach 1890–1893⁶⁰.

Oprócz przytoczonych regimentów w spisach uwzględniany jest funkcjonujący w Słupsku Dom Inwalidów. Placówka ta działała od co najmniej początku XIX w. i trafiali do niej okaleczeni weterani wojenni i wojskowi – ofiary nieszczęśliwych wypadków⁶¹.

⁵³ Szerzej: H. Bredau, *Geschichte des Königlich Preußischen Ulanen-Regiments von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4 1815–1890, Zur Feier des 75 jährigen Bestehens*, Berlin 1890.

⁵⁴ Zob. szerzej: A. Seydel, *Das Grenadier-Regiment König Friedrich I. (4. Ostpreußisches) Nr. 5 im Weltkriege*, Oldenburg 1926.

⁵⁵ Szerzej: H. A. Graf von Wartensleben, *Das Infanterie-Regiment Graf Schwerin (3. Pommersches) Nr. 14 im Weltkriege 1914–1918*, Band 162 des preuß. Anteils der Erinnerungsblätter, Oldenburg–Stalling, 1926.

⁵⁶ R. Wedell, *Geschichte des Königl. Preußischen 18. Infanterie-Regiments von 1813 bis 1847*, Posen 1848.

⁵⁷ T. Hoffmann, *E. Hahn, Geschichte des Infanterie-Regiments Graf Dönhoff 7. Ostpreussischen Nr. 44 1860–1918*, Berlin 1930.

⁵⁸ *Danziger Infanterie Regiment 128: 1914–1918*, Danzig 1931.

⁵⁹ Szerzej: K. Strecker, *Das deutsch Ordens Infanterie Regiment Nr. 152 im Weltkriege*, Berlin 1933.

⁶⁰ Verein d. Offiziere d. ehem. Kgl. 2. Westpr. Feldart.-Rgts. Nr. 36, *Geschichte des 2. Westpreußischen Feldartillerie-Regiments Nr. 36*, Berlin 1935. Daty utworzenia poszczególnych oddziałów i pododdziałów zob. także www.armianiemiecka.tpf.pl.

⁶¹ Jak np. podporucznik Herbert Burckhardt stojący na czele grupy żołnierzy z Pułku Piechoty von der Goltza nr 54 (7. Pomorskiego) (Infanterie Regiment von der Goltz [7. Pommersches] nr 54) z Koszalina, która w styczniu 1914 r. pomagała ludności cywilnej podczas powodzi, którą spowodował gwałtowny sztorm. Ich dowódca wskutek długotrwałego przebywania w zimnej wodzie doznał martwicy obu nóg, które trzeba było

Streszczenie

Dyslokacja i skład niemieckiego XVII Korpusu Armijnego w latach 1890–1900

Proces tworzenia niemieckiego XVII Korpusu rozpoczął się w 1890 r. od wyznaczenia jego okręgu, który obejmował Prusy Zachodnie i zachodni fragment Prus Wschodnich. Pierwszym dowódcą omawianego związku taktycznego został generał piechoty August von Lentze, który stanowisko to piastował w latach 1890–1902. Sztaby korpusu, dywizji i brygad zlokalizowane były w dużych miastach Prus Zachodnich: Gdańsku, Toruniu i Grudziądzu. Tylko sztab 72 Brygady Piechoty znajdował się w niewielkiej Iławie. Najwięcej jednostek stacjonowało w miejscowościach położonych w pobliżu Wisły, która stanowiła największą przeszkodę terenową w tej części Rzeszy. Pod koniec XIX w. w rejonie trzech dużych miast: Gdańska, Grudziądza i Torunia, zbudowano nowoczesne forty, których załogi miały za zadanie strzec przepraw przez Wisłę. Najwięcej oddziałów przeznaczonych było jednak do działań w polu. W 1890 r. w składzie XVII Korpusu Armijnego znajdowało się (poza pododdziałami inżynieryjnymi i pomocniczymi): osiem pułków piechoty (plus jeden samodzielny batalion), cztery pułki kawalerii, dwa pułki artylerii polowej i jeden pieszej. W 1900 r. miał on jedenaście pułków piechoty (plus jeden samodzielny batalion), cztery pułki kawalerii (plus jeden samodzielny szwadron), cztery pułki artylerii polowej i dwa pieszej.

Summary

Dislocation and composition of XVII German Army Corps in the years 1890–1900

The creation process of German XVII Army Corps began in 1890, when its area was set. It consisted of West Prussia and the western part of East Prussia. The first commander of that military unit was infantry General August von Lentze, who held that position between 1890 and 1902. Headquarters of the Corps, divisions and brigades were located in major cities: Gdańsk, Toruń, Grudziądz. Only headquarters of 72 Infantry Brigade were located in a little town of Iława. Most units stationed in towns close to the Vistula river, which was the most significant natural obstacle in that part of Reich. At the end of the 19th century around Gdańsk, Grudziądz and Toruń modern fortifications were built. Their objective was to safeguard river crossings. However, most units were designed for actions outside the fortifications.

In 1980 XVII Army Corps consisted of eight infantry regiments, one independent battalion, four cavalry regiments, two regiments of field artillery, one regiment of infantry artillery and minor engineering and auxiliary units. In 1900 it consisted of eleven infantry regiments, one independent battalion, four cavalry regiments, one independent squadron of cavalry, four regiments of field artillery and two regiments of infantry artillery.

Bibliografia

- Biskup K., Dąbrowski J., *Biskupia Górką – krótka historia*, [w:] *Studia Gdańskie, Wizje i rzeczywistość*, t. 1, Gdańsk 2002.
- Biskup K., *Fort Grodzisko – rys historyczny*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji zorganizowanej pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej*, pod red. P. Molskiego, Gdańsk 1998.
- Biskup K., *Twierdza fortowa Toruń – obwód wewnętrzny 1877–1914*, „Fortyfikacja” 1988, t. 5, cz. 1.
- Bredau H., *Geschichte des Königlich Preußischen Ulanen-Regiments von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4 1815–1890, Zur Feier des 75 jährigen Bestehens*, Berlin 1890.
- Centek J., *Dyslokacja wojsk niemieckich na Pomorzu przed wybuchem I wojny światowej*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, pod red. A. Stachuli, Słupsk 2002, s. 7–18.
- Danziger Infanterie Regiment 128: 1914–1918*, Danzig 1931.
- Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012.
- Franczak J., Grabowski W., Nowiński P., Żebrowski M., *Twierdza Grudziądz. Monografia*, Grudziądz 2010.
- Gesetz, betreffend Aenderungen des Reichs-Militärgesetzes vom 2. Mai 1874. Vom 27. Januar 1890*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1890, Nr 4.
- Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 15. Juli 1890*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1890, Nr 23.
- Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 3. August 1893*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1893, Nr 30.
- Gesetz, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres. Vom 25. März 1899*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1899, Nr 11.
- Gesetz, betreffend die Verfassung des Deutschen Reichs. Vom 16. April 1871*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1871, Nr 16.
- Gesetz, enthaltend Aenderungen des Gesetzes, betreffend die Friedenspräsenzstärke des deutschen Heeres, vom 3. August 1893. Vom 28. Juni 1896*, [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt”, Band 1896, Nr 17.

- Giętkowski M., Karpus Z., Rezmer W., *Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX w. Dokumenty*, Toruń 2001.
- Grobelski W., *Historia garnizonu w Koszalinie*, cz. 1: *Od średniowiecza do 1945 roku*, Koszalin 2008.
- Historia Gdańska*, pod red. E. Cieślaka, t. 4, cz. 2, Sopot 1998.
- Hoffmann T., Hahn E., *Geschichte des Infanterie-Regiments Graf Dönhoff 7. Ostpreussischen Nr. 44 1860–1918*, Berlin 1930.
- Hostert W., *Lüdenscheider Knopfbuch. I. Teil Uniformknöpfe. Im Frieden wie im Krieg*, Lüdenscheid 2005.
- Jędrysiak J., *Główne problemy badań nad niemieckim planowaniem wojennym przed 1914 rokiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2, s. 75–95.
- Keil W., *Neumanns Orts-Lexikon des Deutschen Reichs, Ein geographisch-statistisches Nachschlagebuch für deutsche Landeskunde, Dritte, neu bearbeitete und vermehrte Auflage*, Leipzig–Wien 1894.
- Lengowski M., *Na Warmii i w Westfalii. Wspomnienia*, Warszawa 1972.
- Mackensen A., *Das 1. Leib-Husaren-Regiment Nr. 1.*, Berlin 1891.
- Nowakowski A., *Z koszar niemieckich 176 Regimentu Piechoty Pruskiej w Toruniu nad Wisłą*, Warszawa 1905.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für 1890. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, Nach dem Stande vom 1. April 1890*, red. die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für 1891. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, Nach dem Stande vom 1. April 1891*, red. die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für 1892. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, Nach dem Stande vom 1. April 1892*, red. die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für 1893. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere, Nach dem Stande vom 1. April 1893*, red. die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für den aktiven Deinstand. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere. Nach dem Stande vom 12. Oktober 1893*, red. die Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1894. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabs-Offiziere. Nach dem Stande vom 20. Mai 1894*, red. Königliche Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1895. Mit den Anciennetäts-Listen der*

- Generalität und der Stabsoffiziere. Nach dem Stande vom 1. Mai 1895.* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1896. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere. Nach dem Stande vom 24. April 1896,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1897. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere und einen Anhang enthaltend die Kaiserlichen Schutztruppen. Nach dem Stande vom 4. Mai 1897,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1898. Mit den Anciennetäts-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere und einen Anhang enthaltend die Kaiserlichen Schutztruppen. Nach dem Stande vom 1. Mai 1898,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1899. Mit den Dienstalters-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere und einen Anhang enthaltend die Kaiserlichen Schutztruppen. Nach dem Stande vom 2. Mai 1899,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1900. Mit den Dienstalters-Listen der Generalität und der Stabsoffiziere und einen Anhang enthaltend die Kaiserlichen Schutztruppen. Nach dem Stande vom 7. Mai 1900,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Nachtrag zur Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1899. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1899,* red. die Königl. Geheime Kriegs-Kanzlei, Berlin.
- Reichs-Militär-gesetz. Vom 2. Mai 1874,* [w:] „Deutsches Reichsgesetzblatt“, Band 1874, Nr. 15.
- Schulz H. F. W., *Die Preussischen Kavallerie Regimenter 1913/1914*, Podzun-Pallas-Verlag 1985.
- Seydel A., *Das Grenadier-Regiment König Friedrich I. (4. Ostpreussisches) Nr. 5 im Weltkrieg*, Oldenburg 1926.
- Showalter D. E., *Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Warszawa 2005.
- Stankiewicz J., *Twierdza Grudziądzka*, „Rocznik Grudziądzki” 1970, t. 5–6.
- Stankiewicz J., *Twierdza Toruń*, „Zapiski Historyczne” 1972, z. 4, 1973, z. 1 i 4, 1978, z. 4.
- Strecker K., *Das deutsch Ordens Infanterie Regiment Nr. 152 im Weltkrieg*, Berlin 1933.
- Verein d. Offiziere d. ehem. Kgl. 2. Westpr. Feldart.-Rgts. Nr. 36, *Geschichte des 2. Westpreussischen Feldartillerie-Regiments Nr. 36*, Berlin 1935.

Voigt G., *Deutschlands Heere bis 1918. Ursprung und Entwicklung der einzelnen Formationen*, cz. 7, Osnabrück 1986.

Wartensleben H. A., *Das Infanterie-Regiment Graf Schwerin (3. Pommersches) Nr. 14 im Weltkriege 1914–1918*, Band 162 des preuß. Anteils der Erinnerungsblätter, Oldenburg–Stalling, 1926.

Wedell R., *Geschichte des Königl. Preußischen 18. Infanterie-Regiments von 1813 bis 1847*, Posen 1848.

www.armianiemiecka.tpf.pl